

A tér és idő relativitása az Égig érő fa (ATU 317) tündérmese vajdasági magyar változataiban¹

Jung Károlynak őszinte tisztelettel

A népmesék kapcsán közhelynek számít az a megállapítás, hogy pontosan nem határozható meg a mesetörténekek ideje, helye: az időtlenség, a térnélküliség a történet meghatározója. A közkedvelt mesekezdő formula (Hol volt, hol nem volt) a térnek és az időnek ezt a relativitását hangsúlyozza. Tanulmányunkban ezt a témakört szeretnénk végigjárni az egyik legarchaikusabb népmesénkben, az *Égig érő, tetejetlen fa* vajdasági változataiban, mert maga a világfa szimbóluma sugallja az idő és a tér végtelenségét. A magyar és a nemzetközi folklórkutatás az égig érő fa motívumát a magyar népmesék keleti elemének tekinti.

A király udvarában Égig érő fa nő (F54) motívuma csak az ATU 317 mesében szerepel (VOIGT 2007–2009: 208).

A hatalmas fa megmászását Solymossy Sándor (SOLYMOSSY 1922: 30–33) a sámán révülésével hozta kapcsolatba. A fába vágott lépcsőfokokon az ég hét, illetve kilenc rétege elevenedik meg. Diószegi Vilmos (DIÓSZEGI 1969: 295–316) a múlt század második felében szibériai kutatásaival teljesítette ki tudásunkat a sámánizmusról. Szerinte az égig érő fa megmászása a sámánok beavatási szertartásával rokonítható, a mese fiatal hősének, a szegény ember legkisebb fiának vagy a királyfinak 7, 9 vasbocskort kell elszakítania, hogy felérjen a fa tetejére. Ez idő alatt tesz szert természetfeletti erejére, megismeri a világmindenséget, a mesék szelleme szerint a középső, a felső és az alvilágot. Legutóbb Benedek Katalin (BENEDEK 2007: 180–181) a legfrissebb kutatási eredményeket összegezve a néphit és a népmese táltos alakjának az összehasonlításával arra a

¹ Rövidített változata elhangzott Kanizsán a Papp György emlékére rendezett emlékülésen.

megállapításra jutott, hogy a tetejetlen fát csak a kiválasztott egyén képes megmászni. Ez kétségkívül összefüggésbe hozható a sámánfa megmászásának szertartásával, de három pontban különbség van a néphit táltosa és a népmese főhőse között.

1. A mesében csak az ifjú tud felmászni a fára, a sámán lehet idős is.

2. A mesében az ifjú csak egy alkalommal mászik fel a fára, a sámán számtalanszor megteheti az égbe vezető utat.

3. A sámán már a világfa megmászása előtt emberfeletti erővel rendelkező egyén, a mesében viszont a hős akkor tesz szert erre az erőre, miután megmássza a világfát.

Benedek Katalin (BENEDEK 2007: 181) arra a következtetésre jut, hogy a világfa meghódítása ugyan a magyar archaikus világképhez tartozik, de a néphit sámánjával, a táltossal való összefüggés a magyar népmesék szövegeiből nem kimutathatóak. Azt mi tesszük hozzá, hogy a néphit táltosa minden esetben valóságos személyhez köthető, a népmese hőse viszont fikció. Az *Égig érő fa* hősmese, mint azt a fentiekben kiemeltük, olyan motívumot tartalmaz, amely kapcsolatba hozható az ősmagyar világképpel, ezért a modern magyar folklórkutatásban kitüntetett figyelmet kapott. Az alig tizennyolc éves Honti János 1928-as (21) mesekatalógusában (H 467) már külön típusként tartotta számon ezt a népmesét. Tizenegy addig publikált szöveg alapján alkotta meg a mese vázlatát, ezt vették alapul az akkori európai népmese-katalógus szerkesztésekor. A mese lényegét a következőképpen foglalja össze: „Besteigen des bis zum Himmel reichenden Baumes auf dessen Wipfel eine Königstochter wohnt.” A Honti-féle alapváltozaton a ma használatos *Magyar népmese-katalógus*-ban nem sokat változtatott Dömötör Ákos az alaptípus meghatározásakor (DÖMÖTÖR 1988: 123–126). Az ebbe a típusba sorolható magyar népmeséknek ez a kiinduló változata.

A. A király égig érő fán lakó lányát ahhoz adja feleségül, aki a fára felmászik és annak gyümölcséből eszik (HONTI 1928: 21), (KOVÁCS 1984: 16).

B. A felső világba jutott férfi a királykisasszony szolgálatába áll, lovainak a segítségével szép ruhákhoz jut, a királykisasszonnyal háromszor találkozik, de a felismerés előtt mindig eltávozik.

C. A királykisasszony az ismeretlen lovagot a saját szolgálatában felismeri, és férjének választja.

A két világháború közötti időszakban kiteljesedő népmese gyűjtés, valamint a filológiai kutatások előrehaladtával Berze Nagy János (BERZE NAGY 1957. II. 66–74) katalógusában már összetettebb meseszerkezeteket mutat be 18 variáns alapján (BN 530 I.*). 1984-ben Kovács Ágnes az

Ethnographiában (KOVÁCS 1984: 16–31) 47 hősmese alapján foglalkozik az *Égig érő fa* lehetséges típusképeivel, és két jól elkülöníthető csoportba sorolja azokat. Huszonöt változatban a főhős feleségül veszi Tündér Ilnát, de azt elrabolja a sárkány, a hős csak a táltos lova segítségével tudja visszaszerezni. A másik típuskombinációban a főhősnek gyümölcsöt kell hoznia a királynak, és a hős állat alakjában legyőzi a boszorkány testen kívüli erejét. Kovács Ágnes tanulmányában arra is kitért, hogy az *Égig érő fa* keretmese, az más hősmesékkal is előfordulhat: varázs-, hazugság-, legendamesék motívuma is lehet. 1984-ben, amikor a tanulmány megjelent a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában, a szerző 118 olyan lejegyzett magyar népmeséről tudott, melyben megtalálható az égig érő fa motívuma. Vajdaság erre vonatkozó anyagát nem ismerte Kovács Ágnes. Penavin Olga (PENAVIN 1984) *Jugoszláviai magyar népmesék* című kötetének második kiadása ugyanakkor jelent meg mint Kovács Ágnes tanulmánya.

Az 1988-as tündérmese-katalógusban Dömötör Ákos (DÖMÖTÖR 1988: 126) 40 variáns alapján határozza meg az *Égig érő fa* típuskombinációit, a negyven lejegyzett szöveget hat csoportba sorolta. A katalógus témájából következik, hogy ebben kizárólag a tündérmesék valószínűsíthető affinitását mutatja be. Benedek Katalin (BENEDEK 2007: 108–130) összehasonlító elemzésében hetvennél több variánst vett figyelembe: a vajdasági anyagból két ludasi tündérmesét, illetve a zombori szöveget, amelyből kitűnik, hogy a tetejetlen fa a Rászedett ördögök mesetípussal is affinitásban állhat. Valamennyi vajdasági közlést Benedek Katalin sem ismert tanulmányának írásakor.

Az *Égig érő fa* vajdasági változatai

Raffai Judit (RAFFAI 2007) *Vajdasági magyar népmese-katalógusa* hat lejegyzett szövegben mutatta ki az égig érő fa motívumát: két ludasiban, egy moholiban, egy zomboriban, valamint két székelykevei variánsban. Matijevics Lajos Márki Istvántól és Piukovics Istvántól a hetvenes években jegyezte le a ludasi meséket. Fodor Erzsébet zsablyai születésű moholi illetőségű mesemondó írásban küldte el szövegeit Kalapis Zoltánnak (KALAPIS 2002: 606–639) a hetvenes évek közepén. Az asszony a *Magyar Szó* Tárca rovatában olvasta a Borbély Mihály életútját bemutató sorozatot, s ezek az írások késztették arra, hogy írásban rögzítse azokat a történeteket, melyeket édesapjától, illetve másoktól hallott. Szócs Boldizsártól viszont én gyűjtöttem két változatban is a kilencvenes évek végén a több mint száz mesével, mondával, népballadával együtt. Az első variánst ismeretségünk elején, a másodikat, az *Égig érő cseresznyefát* 2001-ben bekövetkezett halála előtt hallottam tőle. Boldizsár bácsi a kilencvenes évek

végén több alkalommal is megfordult a Papp György által szervezett nyári néprajzi táborokban. Ők ketten Gödöllőn, az első magyarországi népmesemondó versenyen ismerkedtek meg. Papp György felismerte az öreg tehetségét, és meghívta Kanizsára. Ez az elismerés is arra ösztönözte a székely mesemondót, hogy megörökítse mesemondó tudományát. Engem fogadott bizalmába, és éveken át délutánonként, amikor nekem, illetve neki volt ideje, szalagra mondta történeteit.

A vajdasági népmese-katalógusba Raffai Judit (RAFFAI 2007) a mesék típusláncát a következő módon határozta meg:

Barta Sándor zombori mesemondó meséjének típuskombinációja:

MNK 750A. II. *Három könnyelmű kívánság* + AaTh 317 *Az égig érő fa* + AaTh 800 *A szabó(cigány) a mennyországban* + AaTh 804B *A király gyűrűjének a kibozása a pokolból* (Templom a pokolban) + AaTh 1072 *Futóverseny* + AaTh 1063 *Buzogányhajítás* + AaTh 1036 *Göndörfarkú malac* + *Kiáltási (durrantási) verseny* + 1096 *Varázsmese*.

Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék I.* (Jugoszláviai magyar népmesék, a továbbiakban JMN) 72. Cigány égben és pokolban 334–336. l.

Márki István meséjének típuskombinációja:

AaTh 317 *Az égig érő fa* + AaTh 300A* *Az abroncsba zárt szörnyeteg* + AaTh 314 *Az aranyhajú kertészbojtár*.

JMN II. 56. A cseresznyefa 100–103. l.

Piukovics István meséjének típuskombinációja:

AaTh 317 *Az égig érő fa* + *A boszorkány lovainak őrzése* + AaTh 300** *A sárkányt a saját lova pusztítja el*.

JMN II. 59. Égig érő fa 111–113.

Fodor Erzsébet meséjének típuskombinációja:

AaTh 317 *Az égig érő fa* + AaTh 300A* *Az abroncsba zárt szörnyeteg* 556 + *A boszorkány lovainak őrzése* + AaTh 300** *A sárkányt a saját lova pusztítja el*.

Kalapis Zoltán: Fodor Erzsébet meséi I. Tündér Ilona *Híd* 2002: 624–629.

Szócs Boldizsár meséjének I. típuskombinációja:

AaTh 317 *Az égig érő fa* + AaTh 300A* + *Az abroncsba zárt szörnyeteg I., II., III.* AaTh 301. *Túlvilágra vitt királykisasszony megszabadítása III., V.*

Beszédes Valéria: *Seregék szárnyán*, Szócs Boldizsár meséi, 19., *Égig érő fa* 2005: 67–70.

Szócs Boldizsár meséjének II. típuskombinációja:

AaTh 317 *Az égig érő fa* + AaTh 300A* + *Az abroncsba zárt szörnyeteg*.

90 AaTh 556. *A boszorkány lovainak őrzése* (töredékes).

Beszédes Valéria: *Szörögök szárnyán*, Szöcs Boldizsár meséi, 25., *Az égig érő cseresznyefa* 2005: 82–85.

A vajdasági szövegek típuskombinációjuk alapján Dömötör Ákos (DÖMÖTÖR 1988: 123–124) besorolása szerint az AaTh 317 típusú mese II/C, illetve a II/D csoportjába tartoznak. Természetesen valamennyi mesében a hős felmászik az égig érő fára, a szövegeknek ez a része mind a hat változatban más-más módon történik. Az adatközlők tehetségétől, érdeklődési körétől függött, hogyan mondták el ezt a nem mindennapi kalandot.

A fa meghódítása

Négy vajdasági variánsban a fa a király udvarában áll. Márki István és Szöcs Boldizsár főhősének a hatalmas cseresznyefa gyümölcséből kell hozni a királynak, az utóbbiban a király fogalmazta meg: „Ha nem éhet ennek az égig érő cseresznyefának a gyümölcsiből, még fog halni. Nincs orvosság, csak a szent cseresznye.” Piukovics István kis bujtárja a hatalmas körtefa ötkilós körtéjéért kel útra. Szöcs Boldizsár 19. számú történetében, illetve Fodor Erzsébet *Tündér Ilonájában* tényként közli, hogy a főhős megszeretné mászni a hatalmas fát, a történet szempontjából lényegtelen, hogy az hol áll és milyen gyümölcse van. Szöcs Boldizsár hőse csak hallott a fáról, Fodor Erzsébet szövegében a szegény asszony háza előtt nő az égig érő fa.

A fa megmászásának az elmondása Márki István történetében a legsikeresebb, a ludasi adatközlő meséjének csaknem a fele arról szól, hogyan jut fel János az égig érő fa tetejére. Ez a szöveg legjobban, legszívesebben kidolgozott része. A folytatásban – melyben Cilike meghódítása, illetve a sárkány fogságából való megszabadulást mondta el Márki István – az adatközlő mesélőkedve egyre inkább alábbhagyott. A férfi Hamupipőke (Aranyhajú kertészbojtár) eseményeinek az elmondásakor ugyan még betartja a mese szigorú hármas szerkezetét, de a sárkánnyal való viaskodás ebben a történetben elmaradt: János Cilikét egyszerűen elrabolja, amikor a lány vizet merített a kútból. Márki tehát nagy ívben kezdett a mesélésbe. Az égig érő fa magasságát és a vastagságát szép hasonlatokkal érzékeltette, ezzel is jelezve, hogy nem mindennapi tetre vállalkozott, ugyanis a fa olyan magas, illetve nagy volt, hogy annak a „hegyit nem láttak sosé. Ojan vastag vót, mint egy tanya kemence” (JMN II. 100). A többi változatban az adatközlők tényként megállapítják: Piukovics Istvánnál a fa vastag volt, Szöcs Boldizsár és Fodor Erzsébet szövegében csak annyit tudni, a fa az égig ért.

Márki István Jánosának a fa megmászásához tizenkét pár bocskorra, tizenkét öltözet ruhára, tizenkét liter kására, tizenkét liter vízre, tizenkét skatula gyufára, egy kasztóra és egy baltára volt szüksége. A nagy megnyitóságú holmi összekészítéséből a mese hallgatósága arra következtethet, hogy János nem hétköznapi kalandra vállalkozott. A nehéz feladat elvégzésére hosszasan készül a moholi és zsablyai mese hőse is, akit ugyancsak Jánosnak hívnak. Nagy gonddal készíti elő a baltát, amely nélkülözhetetlen lesz a hosszú útjához, háromszor küldi vissza a kovácsnak, mire azt elég erősnek találja. Egy másik tündérmese motívumát kombinálja össze, igaz, abban a főhősnek nem baltát, hanem kardot kell szereznie: *Győzhetetlen kard* MNK 590*.

Szőcs Boldizsár 19. számú szövegében az óriás segít Jankónak. A mese menete szempontjából lényegtelen, hogy a fát vagy éppen az üveghegyet kell az ifúnak megmásznia, mert a lényeg az, hogy feljusson a felvilágba. A tündérmesékben a főhős többnyire az alvilágban talál a királykisasszonyokra, itt történik a sárkánnyal való viaskodás is. Ebben a mesében viszont a magasban kell megtalálni Jankónak a szerencséjét. A 25. számú szövegben a cseresznyefa meghódításához, akit ugyancsak Jankónak nevezett a székely mesemondó, százkilós vasbocskorra, illetve baltára volt szüksége. A vasbocskor és a balta, ebbe a tündérmese-típusba sorolható történetben, elmaradhatatlan kellék a vajdasági meseanyagban. Márki Istvánnál, illetve Szőcs Boldizsárnál – mivel a csodafa termését a király akarja megkóstolni – Jankó a bocskort és a baltát a királytól kapja.

Az ősmagyar világkép, a sámánfa megmászása öt vajdasági variánsban meghatározó eleme a mese kezdetének: a zombori, a moholi, a két ludasi és a székelykevei 25. számú ezt a motívumot – mint már az írás elején kifejtettük – az adatközlők tehetségük függvényében adták elő. Az adatközlők ösztönösen ráéreztek, hogy a mese szempontjából lényeges, hogy alaposan körüljárják a fa meghódításának a motívumát. A vajdasági variánsokban is a sámánfa egy-egy elemére ismerhetünk rá. Barta Sándor (JMN I. 72. 334) szövegében a cigány tizenegyedik gyereke határozza el, hogy megkeresi az apját akár az égben, akár a pokolban. „El is indút nagy sebességgel, meg sem át, míg egy olyan fához nem ért, melynek a hegye az égbe, gyökere a pokolba nyúlt. A rajkó elővette az apját, maradt fejszét, garádicsot vágott a fa törzsébe, szépen felballagott a mennyországba.” Mint már előbb kifejtettük, Márki István (JMN II. 56) történetében a fa megmászásának az epizódja a leginkább kidolgozott. A hallgatók fantáziájára bízta a mesemondó, hogy hány napig is tartott az út, hányszor vágott lyukat a fában, hogy megpihenjen. A lényeg az, hogy a 12 pár bocskor és a 12 öltözet ruha elkopott, amíg felért a fa tetejére. A fa óriásságát viszont azzal

érzékelte, hogy két öregasszonnyal találkozott: az egyikről csak annyit tudni, hogy nagyon régóta él a fa oldalában, a másik már százharminc telet megért a fán, de csak azt tudta, mikor virágzik, mert olyankor „jó szag szokott lönni”. Az idő múlását és a fa nagyságát a két öregasszonnyal való találkozással, valamint a fölöslegessé vált holmik ledobásával érzékeltette a mesemondó. Azt, hogy felért a fa tetejére, úgy adta tudtára a lenticnek, hogy lehajította a kasztrót. Megtalálta a cseresznyét is, jól is lakott belőle, a királynak dobott belőle, aki viszont az első falattól meghalt. A mesemondó evvel lezárja a történetnek azt a részét, amiért végeredményben útra kelt, hogy feleségül kapja a király lányát és a király fele királyságát. A cseresznyefán egy másik világ tárul János elé. A fának ugyanis akkora levelei voltak, hogy azokra paloták voltak építve. Itt találkozik Cilikével, aki béresének fogadja, a kalandok végén őt veszi feleségül, a másik leányt, akiért a nagy utat megtette, végérvényesen elfelejtette.

Piukovics István (JMN 59) névtelen kiskanászát a fa megmászására a király legkisebb lánya választja ki, hogy megtalálja az új világot. Az út nem tartott túl sokáig, az első éjjel a fának a torkolatjában aludt, s másnap délben már meg is érkezett: „a főbb hēre, tovább nēm bírt. Új világ részhő ért, ez vót a másvilág.” Itt találkozik egy idős asszonnyal, a körtefa tulajdonosával, a fa gyümölcséből viszont csak akkor kaphat, ha kiszabadítja az asszony leányát a sárkány fogságából. A továbbiakban a mese menete elkanyarodik az égig érő fa történetétől, a folytatásban a kanászlegény az öregasszony leánya kiszabadításának a körülményeit mondja el, alaposan összekuszálva a különböző szörnyetegekről szóló tündérmesék fonalát. Ennek ellenére Piukovics István története is a szokásos típuskombinációk keretében maradt.

Fodor Erzsébet, mint a fentiekben már kiemeltük, leírta az általa ismert mesék szövegét. Ezúttal nem térünk ki arra a módszertani kérdésre, hogy milyen stílusbeli sajátosságai vannak a szövegeknek, ha az adatközlő nem szóban, hanem írásban vállalkozik a mesék továbbörökítésére. A moholi mesék többnyire az élőszóban elmondott szövegek sajátosságait tükrözik. Fodor Erzsébet viszont írás közben alaposan végiggondolhatta történeteit, a szóbeliség kereteit nem lépte túl, csupán az élőbeszéd töltelékszavaitól mentesek meséi.

A moholi változatban a főhős, a nagy erejű János alaposan felkészül. A tündérmesék több típusában a hallgatók a főhőssel kapcsolatos kalandokból megtudhatják, honnan a nem mindennapi erejük: sokáig szoptatja őket édesanyjuk, segítő állatok sietnek a segítségére, a táltos ló oktatja ki, mit kell tennie, mikor a sárkánnyal viaskodik. Fodor Erzsébet írás közben ráérezhetett arra, hogy bizonyos mesemotívumok másik szövegekbe is il-

leszkedhetnek, ezzel izgalmasabbá válhat a történet. Amikor néhány évvel később beszélgettünk vele, a mesemondás, a meseírás ilyen lehetőségére kérdeztünk rá, mert ahogy állította, erre a lehetőségre nem figyelt fel. Az általa leírt mesében az olvasó János hatalmas erejére csak következtethet, mert a fejsze két alkalommal is szétesett, amikor az János karjára esett. A főhős viszont csak akkor indult útra, amikor harmadjára a baltáját elég erőre kovácsolta a kovács. Fordított az a világ, ahova a hős elindul. Tapasztalatból tudjuk, hogy az öreg fák törzse a föld közelében terebélyes – mint Márki István ludasi szövegében olvashattuk –, olyan vastag, mint egy tanyai kemence. A moholi és a zsablyai szövegben ez fordítva van: minél magasabba mászik János, annál terebélyesebb, vastagabb lesz a fa. Viszonylag gyorsan felér a tetejére, mert az útja mindössze három napig tartott. A legény első este egy kis ágon álló „gunyhóhoz” ért, a második este egy nagyobb ágon már egy házban kért szállást. „A harmadik nap tovább folytatta útját. Egész napon át csak mászott, mászott, este felért egy nagy ágra. Ezen az ágon vót egy ucca, itt lakott a Tündér Ilona.” A mese további menetében a legény a világszép asszony szolgálatába áll. Akaratlanul kiszabadítja Saskörmös Királt, az a bronzba zárt szörnyeteget, aki a mesetípus logikája szellemében elrabolja Tündér Ilonát, voltaképpen ebben a történetben is mellékes eseménynek számít ettől kezdve, hogy János a tetejetlen fa meghódítása miatt készítette a vasbocskort és a fejszét a kováccsal. Szöcs Boldizsár 19. számú történetében csak a címében utal arra, hogy Jankó az égisz fán próbálta megtalálni a szerencséjét. Az ő variációjában a fát előbb meg kell találnia Jankónak. Jankó egy óriásnak segített: megittatta, megmosdatta, s ezért cserébe három pár vasbocskort és egy kardot kapott. A történet menete ettől kezdve nem a fa megmászásával folytatódik, hanem az üveghegyen, ahol egy kakaslábon forgó kastélyhoz kell jutnia. Szöcs Boldizsár jó mesemondó volt, a történet fonalában – mert a mese kezdetén az égisz fát ment el megkeresni Jankó – mégiscsak előkerül a hatalmas fa, az üveghegy tetején, „a felvilágban lát egy akkora levelet, hogy rét van rajta, gyönyörű vidékek. Föl ért a felvilágba, el is szakadt a három bocskor.” A kakaslábon forgó kastélyban raboskodik a hétfejű sárkány. A legény természetesen kiszabadítja a szörnyet, s az „hálából” elrabolja a királylányt, az alvilágba viszi, innen kell azután Jankónak kiszabadítania. Ebben az *Égisz erő fájában* már nem a szokásos mesemotívumokat használja fel, hanem a történet a túlvilágra vitt királykisasszony megszabadításának a kalandjait beszéli el. Boldizsár bácsi hőse az ezredvégen már nem bajlódik a sárkánnyal való viaskodással, iszogat vele, mint számtalan más meséjében, ebben a történetben berúgatja a szörnyet, és levágja mind a hét fejét. A sárkánnyal való parolázás nem Szöcs

Boldizsár leleménye. Benedek Elek (www.benedekelek.ro/mesetar_lap06.php. 2014. 08. 27.) égis éró fa történetében is a sárkány rabságában van a királylány. Szócs Boldizsár több alkalommal is hivatkozott arra, hogy sokszor és szívesen olvasta Benedek Elek meséit, néhány motívumára rá is ismerhetünk. A Benedek-féle szövegben iszogot a főhős a sárkánnyal. A fenevad szorult helyzetét viszont nem használja ki, megvárja, hogy kijózanodjon, és igazi párviadalban győzi le. A második világháború idején Magyarországra hazahozott bukovinai székely népmeséket Dégh Linda (DÉGH 1962), illetve Sebestyén Ádám (SEBESTYÉN 1979, 1981, 1983, 1986) gyűjtötte össze. Dégh Linda és Kovács Ágnes (KOVÁCS 1986: 479–480) is kitért a Benedek Elek-féle mesék hatására a bukovinai meseanyagra. A fél évszázaddal korábban az Al-Duna mentén új otthonra találó székelyek is szívesen hallgatták ezeket a történeteket. Szócs Boldizsár elmondása szerint a tanítók voltak azok, akik az iskolában olvasgattak a könyvből. Több népmesei fordulatot is megőrzött Boldizsár bácsi emlékezetében Benedek Elek meséiből: most egy mesekezdő formulát emelek ki: „Hol volt, hol nem volt. Valahol csak volt.” Most, amikor újraolvastam Benedek Elek meséit, akkor állapítottam meg, hogy nem Szócs Boldizsár egyéni stílusából fakad ez a szófordulat. A Benedek Elek-féle *Égis éró fát* valamennyi bukovinai székely mesemondó olvasta, hallhatta. Bizonyos motívumai, többek között a sárkánnyal eltöltött lakoma Sebestyén Ádámnak (SEBESTYÉN 1983: 237–240) a hatvanas–hetvenes években gyűjtött bukovinai szövegében is olvasható. Kovács Ágnes (KOVÁCS 1983: 324) Sebestyén Ádám mesegyűjteményében László Györgyné meséjéhez fűzött jegyzetében olvasható Dégh Lindának az a megállapítása, hogy valamennyi, ebbe a típusba sorolható meseváltozat közvetve vagy közvetlenül kapcsolatba hozható Benedek Elek mesekönyvével. Mindkét kutató kiemeli azt is, hogy ez a mese nem Benedek Elek révén költött, hanem az általa gyűjtött mesék közül való, tehát a történetnek a gyökerét a székely szóbeliségben kell keresni. Szócs Boldizsár 19. számú szövege a leegyszerűsített változatok közé sorolható, az ő történetében Jankó már nem várja meg, hogy kijózanodjon a sárkány, hogy igazi bajvívásban győzze le a szörnyeteket, hanem megvárta, hogy „úgy berugjon a sárkány, nem tudott a székről felállni. Jankó lenyisszantotta mind a hét fejét”.

A második *Égis éró fát* – mint azt bevezetőmben kiemeltem – akkor mesélte, amikor már úgy érezte, elfogyott a mesemondó tudománya. Mivel meg volt győződve arról, hogy kettőnk délutáni találkái csak akkor lehetségesek, ha mesét is mond, fel szeretne volna frissíteni emlékezetében a régi történeteket. Benedek Elek egyik mesekönyvét magával hozta Szabadkára, azt szeretne volna olvasgatni, a könyv viszont elkeveredett.

Utólag unokájától hallottam, igen nagy veszedelem támadt a könyv eltűnése miatt. A családi béke kedvéért Szegedről hoztak neki egy magyar népmesekötetet; mivel akkortájt csak Illyés Gyula *Hetvenhét magyar népmese*-je volt a könyvesboltban, jobb híján azt vásárolták meg neki. Szócs Boldizsár ismeretségünk második szakaszában ebből a könyvből olvasgatta történeteit: azokat, amelyek felsejlettek emlékezetében: az ősoktól is hallotta, meg hasonlót olvashatott a Benedek Elek-féle kötetben. Egy-egy találkozóra alaposan felkészült, nekem azt mondta: elkészíti a meséket. A készülődés titkába viszont nem akart beavatni, röstellte, hogy Illyés Gyula szövegeit olvasta, hogy felfrissítse emlékezetét. Az *Égig érő cseresznyefát* ismeretségünk második korszakában hallottam tőle. A szövegben viszont csak bizonyos motívumokat fedezhetünk fel a *Hetvenhét magyar népmese Égig érő fájából*. Szócs Boldizsár történetének első epizódja szóbeliségből gyökerezik, a történetnek éppen az a részlete, mely kapcsolatba hozható az ősmagyar világgal. „Nekilát Jankó a kanászlegény, belevágta a baltát. Egy métert egyszerre félment. Vette ki, vágta bē, vette ki, vágta bē. Úgy hogy egy óra múlva úgy otthagya, egy óra múlva otthagzott mindénkit. Haladott félfelé. Mán nagyon sokat utazott fél, úgyhogy a vasbocskor már majdnem kopott vót. Mégpihent egy falevelén. Akkora falevel volt. Rëggel, mikor fölébredt, lássa, hogy a népek mozognak, szaladnak, dógoznak. Megkérdez egy léánt, mént éppen kapálni.” A cseresznyefa megmászásának ilyenképpen előadott története a típus stabil összetételét tükrözi. Az ezredvégi mesemondó képzeletében a második világ is a mi falusi környezetünkhöz hasonlít, nem öregasszonnyal találkozik, hanem lánnyal, aki éppen kapálni ment, és a lánytól tudta meg, hogy a fa tetejéig csak egy napi utat kell megtennie. Ebben a variánsban Tündér Ilonának cselédlánya van, az jelenti a szép legény megérkezését. A mese második és harmadik részét viszont Illyés Gyula szövegéből vette át, többek között azt a részletet is, amikor a sárkány afelől érdeklődött, mennyi ideje van még, hogy utolérje Ilonát, illetve Jankót: ötven, illetve huszonöt kiló diót is megtörhetett még, nem tudtak a szerelmesek elszökni előle.

A vajdasági szövegek, melyek az *Égig érő fa* mesetípusba sorolhatók, leegyszerűsített változatai a történetnek, töredékesek. Fodor Erzsébet és Szócs Boldizsár más történetei átgondoltabbak, a viaskodások, a táltoslovak harcai színesebbek, illetve így írta le a székelykevei, illetve moholi mesemondó. Márki István és Piukovics István nem voltak gyakorlott mesemondók. Márki Istvánnak csupán három szövege olvasható a JMN II. 1984 kötetében (103–110), Piukovics István pedig egy mesével került ebbe a kötetbe: JMN II. 111–114. A vajdasági népmesegyűjteményekben jobb szövegek olvashatók, mint a most kiemelt meseszövegek, a Sárkányölő

sokféle variánsainak más típusai népszerűbbek is mifelénk. Mi azért választottuk ezt a mesetípust, mert a magyar népmesék legrégebb rétegéhez tartozik. A hat vajdasági variánsban a tetejetlen fa megmászásának a motívuma a legjobban kidolgozott.

A szerb és a bunyevác változatok

A fa megmászása és a világmindenség ekként való megismerése a magyar tündérmesék jellegzetessége, ez a motívum a szerb, a bunyevác, a román, a szlovák, az ukrán és a német mesében is ismert; nagy valószínűséggel a magyar hősmesékből kerültek a szomszéd népekhez. Az égisz-érfő fa történetét Vuk Karadžić is lejegyezte, 1850-ben közölte a *Srpske narodne pripovetke* című kötetében. 1840-ben Mihajlo Obrenović fejedelemtől írásban kapta, akinek viszont a dajkája mesélte el. A szerb hősmesében a főhősnek az elrabolt királylányért kell felmásznia az ég és föld között lebegő kastélyba (čardak) – hasonlóan – mint Balint Vujkov (VUJKOV 1969: 332–346) kötetében a bunyevác szegénylegénynek, hogy kiszabadítsa a királylányt a sárkány fogságából. A Vuk Karadžić által 1850-ben publikált szerb népmese csak abban rokonítható a magyar változatokkal, hogy a király udvarából rabolják el a leányt, a megmentőjének az ég és a föld között lebegő kastélyba kell feljutnia. A hatalmas fa megmászásának a motívuma nem fordul elő a szerb népmesében. A Balint Vujkov-kötetben olvasható bunyevác népmese rokonítható leginkább a magyar variánsokkal. Azt nem tudni, hogy a szerző mennyit javított a szövegen, sajnos, azt sem, hogy ezt a mesét kitől, mikor és hol gyűjtötte. A történet hasonlóan, mint a magyar népmesék, azzal kezdődik, hogy a király „egyetlen leányát elrabolta a sárkány, híre ment, aki megmenti a leányt a sárkány fogságából, azt a király vejevé fogadja, neki adja fele kastélyát és királyságát. Nem tréfa ez, amit a király kínál, még kevésbé az, hogy a sárkány ellen menjen. A legnagyobb baj, hogy a sárkány a leányt az égisz-érfő fára vitte.” A legény, aki már túl volt az első aratáson, a királyleány keresésére indul, egy sánta veréb, a veréb anyja és apja segít neki a fa megmászásában. Előbb egy táltos paripa röpíti a magasba, aztán a sánta veréb édesanyjával maga is útnak indul, tojásrán-tottát eszik, ennek köszönheti nem mindennapi erejét.

A mesemondó – vagy Balint Vujkov –, hogy érzékeltesse az égisz-érfő fa nagyságát, elmondja, a fa levelei hétnapi járásra vannak a fa törzsétől, ahol a legény éppen tartózkodott. Hét nap szükséges ahhoz, hogy a sánta veréb apja könnye, vércseppje hozzájuk érjen, csaknem három hét várakozás után tudják meg, mi történik a verébbel a sárkány fogságában. A bunyevác népmesében a repülő szörnnyetegnek – a magyar mesékkel ellentétben – nem tudni, hány feje van. Természetesen ebben a mesében is kiszabadul a

királylány, nagy lakodalmat csapnak, duplát, a sánta veréb arany madárkát vesz feleségül, aki a mese logikája szerint elvarázsolt legény, illetve leány. Természetesen a mesemondó is a lagziban volt, nemcsak bort ivott, hanem amikor meghallották, hogy nádazó, akkor nyomban kijavították vele a fiatalok házának a tetejét is. Balint Vujkov Benedek Elekhez hasonlóan átjavította a szóbeli hagyományból merített meséket, tette ezt abban az időben, amikor a modern folklórtudomány a népi szövegeket eredeti formában kívánta közreadni. Vujkov író volt, szépíróként értelmezte, javítgatta a bunyevác népmeséket, helyenként a népeletből merített motívumokkal. A lejegyzett szövegeket átírta, stilizálta, nem valószínű, hogy a tartalmukon bármit is módosított. Az *Égig érő fa* bunyevác változata csak abban mutat rokonságot a magyar variánsokkal, hogy a királylányt a sárkány az égig érő fa tetejére hurcolja.

Mesei idő és tér

A történet összetettségéből következik, hogy sok időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a főhős fölérjen a fa tetejére. A mesemondókat, valószínűleg a hallgatókat sem izgatta különösebben, hogy Jankónak, illetve Jánosnak – valamennyi vajdasági történetben így nevezik a főhőst – mennyi időre van szüksége ahhoz, hogy megmássza a hatalmas fát. A király, aki a cseresznyéből mindenáron enni kíván, minden további nélkül elkészítteti a tizenkét pár vasbocskort. Az már a hallgatók, esetünkben az olvasók képzeletétől függ, hogy egy-egy ilyen vasbocskor meddig tarthat ki. Márki István Jánosa ledobálja az elhasznált, elkopott gúnyját. Az idő múlását – végeredményben – a buzgó mesekutató ki is számíthatja. Naponta lyukat vágott a fába, hogy megpihenjen, lehajította gúnyját, ahány rovátka, annyi nap telhet el. Az első öregasszony, aki már nagyon régen a fán élt, azt sem tudja, mikor virágzik a fa. Jánost a nővérehez utasítja, aki ugyancsak a fa derekában él. A másik idősebb asszonyhoz két napig gyalogolt, aki a történet szerint már százharminc telet megért, csak a cseresznyefa virágának az illatát érezte eddig, a gyümölcsét nem látta. A harmadik részben János újabb két napig gyalogolt, mire megtalálta a fa gyümölcsét, ismét evett és ivott is, ez alkalommal nemcsak a rossz ruháját, a kasztrót is lehajította. A felkészülésből arra következtetünk, hogy legalább tizenkét napot gyalogolt a fa oldalában, a mesemondó jó stílusérzékkel az idő múlását a ruhaledobálással, az étkezéssel és a pihenéssel érzékelteti. A rovátkák faragásával viszont az ősmagyar hitvilág egy apró motívuma elevenedik meg.

Fodor Erzsébet történetében az idő múlását a három öregasszonnyal való találkozással és az egyre terebélyesebb fa bemutatásával jelzi. Szócs Boldizsár – mint azt a fentiekben kiemeltük – első szövegében pontosan

nem is tudni, hogy hol kell keresni a királylányt, az üveghegyen vagy a fán, mivel a mese kezdetén az égig érő fa meghódítására indult Jankó egy ügyes fordulattal mégsem az üveghegyen, hanem a tetejetlen fán vándorolt, ott talált rá az elveszett leányra. Lehet ez az alvilág meg a felvilág is, de olyan magasan voltak vagy mélyen, hogy egy hétig tartott, amíg Jankó és az óriás megfonták azt a kötelet, amivel végül kínkeservesen visszatértek. A második történetben sem sokat bajlódott Jankó a fa megmászásával. Egy óra alatt elhagyta a többieket, egy nap alatt elkopott a vasbocskor. Egy estét tölt a falevélen a felvilágban; ahol a népek szaladtak, dolgoztak. Jankó másnap ér fel a fa tetejére, ahol találkozik Tündér Ilonával. A kiskanász a továbbiakban nem is törődik azzal, hogy megszerezze a fa gyümölcsét, és azt leküldje a királynak. Piukovics István névtelen hőse három nap alatt jut el a körtefa tetejére.

A négy adatközlő közül Márki István hőse az, aki a legtöbbet bajlódik azzal, hogy feljusson a fára. Ebből az következik, hogy a ludasi mesében a legszebben elmondott, a legjobban kidolgozott az a motívum, mely az egész típusbokrót meghatározza.

A szerb és a bunyevác mese csak távoli rokonságban van a magyar változatokkal. A bunyevác legény, aki olyan aprócska lett az óriási fa kérgén, hogy szinte elveszett a mélyedésben, nem bajlódik a fa faragásával.

A mesemondók szempontjából lényegtelen, hogy János, illetve Jankó mennyi idő alatt jut fel a felvilágba: a magyar népmesékben három napig tart egy esztendő, a sárkány huszonöt, illetve ötven kiló diót is megtisztíthat, úgyis utoléri a szerelmespárokat. A hallgatónak kell kiszámítaniuk, mennyi idő is kell ennek a lehetetlen feladatnak az elvégzésére. A hagyományos közösséget az idő és a tér kérdése valószínűleg nem izgatta különösebben. Az sem fontos a történet szempontjából, hogy a mese hősei a tetejetlen fa történetében három teret is megjárhatnak. A történet valahol valamelyik faluban kezdődik, Jankó, illetve János a fa tetején egy másik világban a magasba indul a fa gyümölcséért, illetve az elrabolt királylányért. Az égbe megy, de nem a mennyországba. Szőcs Boldizsár a sárkánnyal történt viaskodása során az alvilágba is eljut, innen a griffmadár hozza fel a földre. A lényeg viszont az, hogy valamennyi mese a mi világunkban ér véget, itt találják meg a hősök a boldogságot, hogy hol, az lényegtelen, ahogy Szőcs Boldizsár megfogalmazta: „Egyszer vót, hol nem vót, de valahol vót ennek a világnak a négy sarkában egy szegény ember és egy szegény asszony.” A mese lényege éppen az, hogy a szegény ember legkisebb fiából még király is lehet, vagy az igazság az, ahogy Balint Vujkov megfogalmazta: „Azóta tudom én ezt a mesét, de úgy látszik, a király megfeledkezett róla, és egész életemben szegény maradtam.”

Irodalom

BENEDEK Elek

1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág I–V*. Budapest
Az égig érő fa (www.benedekelek.ro/mesetar_lap06.php); (A letöltés ideje: 2014. augusztus 27.)

BENEDEK Katalin

2007 Az égig érő fa. (Összehasonlító elemzés). In Bálint Péter (szerk.): *A meseszöveg változatai*. Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók. (Második, átszerkesztett kiadás). Didakt, Debrecen, 108–130.

BERZE NAGY János

1957 *Magyar népmesetípusok I–II*. Pécs

BESZÉDES Valéria

2005 *Seregék szárnyán*. Szöcs Boldizsár meséi. Életjel, Szabadka

DÉGH Linda

1955–1960 *Kakasi népmesék I–II*. (ÚMNGY III–IV). Budapest

DIÓSZEGI Vilmos

1969 A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa. (*Népi Kultúra – Népi Társadalom*, 295–316).

DÖMÖTÖR Ákos

1988 *Magyar népmese-katalógus 2*. Magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749). Budapest

HONTI, Hans

1928 *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen*. Helsinki, FFC81.

ILLYÉS Gyula

1974 *Hetvenhét magyar népmese*. Budapest

KALAPIS Zoltán

2002 Fodor Erzsébet meséi. *Híd*, 606–639. Újvidék

2002 Bácskai mesemondó. *Híd*, 657–665. Újvidék

2003 Fodor Erzsébet meséi. *Híd*, 252–272. Újvidék

KARADŽIĆ, Stef. Vuk

1853 Srpske narodne pripovetke. Beč. (www.rastko.rs/knjizevnost/Vkaradzic-price/vkaradzic-price_2t1m); (A letöltés ideje: 2014. szeptember 3.)

KOVÁCS Ágnes

1984 Az égig érő fa meséjének magyar redakciói és sámánisztikus motívumaik. *Ethnographia*, 16–31.

PENAVIN Olga

100 1984 *Jugoszláviai magyar népmesék I–II*. Budapest, Újvidék

RAFFAI Judit

2007 *Vajdasági magyar népmese-katalógus*, doktori.btk.elte.hu/folk/raffai/diss.pdf; (A letöltés ideje: 2014. szeptember 2.)

SEBESTYÉN Ádám

1979 *Bukovinai székely népmesék I.* Szekszárd

1986 *Bukovinai székely népmesék IV.* Szekszárd

VOIGT Vilmos

2007–2009 *Meseszó.* Tanulmányok mesékről és mesekutatósról. Budapest

VUJKOV, Balint

1969 *Do nebo drvo.* Osvit, Subotica